

OMA VÕI VÕÕRAS?

Artikleid Eesti ajaloost 13. sajandil

Koostanud ja toimetanud Ivar Lemus, Marika Mägi, Heiki Valk

Koostajad Ivar Leimus, Marika Mägi ja Heiki Valk
Keeletoimetaja Piret Ruustal
Kujundaja Jan Garshnek
Küljendaja Erje Hakman

Kogumiku väljaandmist toetasid:

Sihtasutus Osiliana

Eesti Ajaloomuuseum

ESTERRA
1100-1400

Haridus- ja Teadusministeeriumi grant PRG1931 „Eesti 1100–1400:
kohalik ühiskond, traditsioonid ja kultuur muutuste ajastul”

© Autorid ja kirjastus Argo, 2026

Kõik õigused kaitstud

www.argokirjastus.ee

ISBN 978-9908-61-004-7

Trükitud trükikojas Print Best

Sisukord

Eessõna	7
Inimene ja ühiskond	11
Muinasaja lõpu vaimuelust visuaalkultuuri põhjal. <i>Tuuli Kurisoo ja Tõnno Jonuks</i>	13
Eestlastest ülikupered 13. sajandil – kas ka arheoloogiliselt nähtavad? <i>Marika Mägi</i>	32
Kuhu kadusid Eestimaa kuningad? Eesti ülikute tiitlitest omade ja võõraste suus aastal 1200. <i>Kristjan Oad</i>	59
13. sajandi saarlaste õigused ja kohustused. <i>Piia Sandra Palm</i>	75
Linnused ja keskused	101
Rajajad, tagamaad ja edasikestmine. Mida on muinaslinnustel öelda 13. sajandi ühiskonna ja selle muutuste kohta? <i>Kristo Siig</i>	103
Ugandi idapiiril: Rosma suurlinnus muinasaja lõpul. <i>Heiki Valk</i>	139
Raha ja raud	169
Millal hakkas eestlane raha lugema? <i>Ivar Leimus</i>	171
Kui jõukas oli keskaegne Liivimaa? <i>Anti Selart</i>	190
Rauametallurgia ja risticõda. <i>Ragnar Saage</i>	201
Maahärrad ja sooraud. Rauatootmine keskaegsel Liivimaal kirjalike allikate valguses. <i>Mihkel Mäesalu</i>	214
Lõpetuseks	230

Eessõna

Marika Mägi, Heiki Valk, Ivar Leimus

Kui mõtleme 13. sajandi Eestile, kerkib paljudele silme ette juba kooliõpikutest tuttav pilt: vaprad esivanemad astuvad vastu võõrsilt tulnud ristisõdijatele, jäävad lõpuks alla ja algab pikk orjaaeg. See on lihtne ja meeldejääv narratiiv, kuid viimaste aastakümnete uurimistöö on näidanud, et tegelikkus oli märksa mitmekesisem. Juba enne vallutusi eksisteeris siin ühiskond, mis oli kihistunud, liikuv ja seotud üle Läänemere ulatuvate võrgustikega. 13. sajandi paljude sõdade tulemusel ei kadunud see ühiskond kaugeltki kohe, vaid kohandus mitme inimpõlve jooksul uue, euroopaliku maailmakorraldusega.

4.–5. novembril 2023 toimus Tallinnas Eesti Ajaloomuuseumi, SA Osiliana ning Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituudi uurimisprojekti „Eesti 12.–14. sajandil: kohalik ühiskond, traditsioonid muutuste ajastul“ korraldatud konverents „Eesti 1200 – oma või võõras“. Esitamisele tuli kolmteist ettekannet, mis koondasid Eesti arheoloogide ja ajaloolaste värskeid mõtteid ja käsitlusi, leidmaks vastust küsimusele: milline ikkagi oli Eesti ja Liivimaa muinasaja lõpus ja keskaja alguses? Kümme neist ettekannetest on vormistatud artikliteks käesolevas kogumikus.

Inimene ja ühiskond

Kui mõtleme 13. sajandi alguse eestlastele, kerkib üha enam esile küsimus: kas nad olid paganad või juba pooleldi kristlased? **Tuuli Kurisoo** ja **Tõnno Jonuks** näitavad, et tegelikult ei mahu inimeste maailmapilt nii lihtsasse jaotusse. Tollases maailmas, nagu igasuguses inimühiskonnas,

põimused eri uskumused, väärtused, kombed ja võimusuhted. Arheoloogilistes leidudes avalduv visuaalne kultuur kannab endas sõnumeid, mis võisid olla kaasaegsete jaoks vägagi kõnekad, kuid mida tagantjärele on keeruline tõlgendada. Muu hulgas kehtib see ka kristliku sümbolika kohta – oli risti sümbol tingimata usutunnistuse märk või lihtsalt esteetiliselt kaunis kujund?

13. sajandi ühiskondlikes muutustes mängisid olulist rolli kohalikud ülikud. **Marika Mägi** küsib, kas eestlastest ülikuperesid saab üldse arheoloogiliselt tabada. Vastuse leidmiseks võtab ta vaatluse alla esimesed kristlikud matusekohad Põhja- ja Lääne-Eestis, mis enamasti paiknesid hilisemate mõisate juures – seega kohtades, kus ka keskajal elas ühiskonna eliit. 13. sajandil ja osalt juba enne ametlikku ristiusustamist olid need ilmselt erakirikuid ümbritsenud surnuaiad. See viitab nii varem arvatust laiemale ristisusu levikule 13. sajandi päris alguse Eestis kui ka kohaliku eliidi mõjuvõimu püsimisele pikka aega peale ristisõda. Eestlastest ülikupered polnud pelgalt vallutuse ohvrid, vaid ka uue ühiskonna kujundajad.

Aga kuidas eestlaste juhte õigupoolest nimetati? **Kristjan Oad** uurib, kuhu kadusid „Eestimaa kuningad“. Keeleajaloolased väidavad, et sõna ‘kuningas’ oli eesti keeles olemas juba muinasajal, ent 13. sajandi kroonik Henrik ei kasutanud eesti ülikute kohta kunagi ladinakeelset vastet *rex*. See tõstatab küsimuse, kas meie muinasühiskonna juhid olid Kesk-Euroopa kuningatega võrreldavad või ehk pigem kollektiivse suguvõsa-võimuga seotud juhid.

Ühed isepäiseimad eestlased olid saarlased. Nemad olid viimased, kes ristisõdijatega rahulepingu sõlmisid, kuid ka pärast seda suutsid nad säilitada oma poliitilise mõjuvõimu. **Piia Sandra Palm** näitab, et 13. sajandi saarlaste staatus erines mandril elanud eestlaste omast. Saarlased korraldasid nii ristisõja ajal kui ka enne seda retki Rootsi ja Taani rannikule ning pidasid end võrdseks teiste Läänemere-äärsete rahvastega. Nii ristisõja keerises kui ka selle järel oskasid nad oma tugevusi targalt kasutada: kord sõlmiti kokkuleppeid, kord mindi taas relvadega välja, aga saadeti ka pantvange või nõustuti pealesurutud tingimustega.

Linnused ja keskused

Linnused on vaieldamatult kõige pilkupüüdvamad arheoloogilised muistised Eesti maastikul. Nende arengut vaatleb lähemalt **Kristo Siig**. Ta kirjeldab, kuidas linnuste mõtestamine on aja jooksul muutunud: kui veel hiljuti peeti neid eelkõige kogukondlikeks pelgupaikadeks, kuhu sõjaohu korral varjuti, siis tänapäeval mõistetakse neid pigem ülikute võimukeskuste või turukohti kaitsvate rajatistena. Lähema vaatluse alla võetakse muu hulgas suur Varbola linnus, mille puhul võib ruumi-analüüsi meetoditele tuginedes väita, et tegu oli igas mõttes olulise linnusega, mis tõenäoliselt funktsioneeris regionaalse keskusena. Ka ristisõdade aeg ei kustutanud muinaslinnuseid kaardilt. Osa küll jäeti maha, kuid teised kohandati uueks võimukeskuseks ja osa jäi mõneks ajaks endisel kujul kasutusse. Lisaks ilmusid Eesti maastikule järk-järgult uued, mõrdiga seotud kividest müüridega kivilinnused.

Heiki Valk viib lugeja Ugandi idapiirile, Põlva lähedal asuvasse Rosma linnusesse, mis oli üks suuremaid Lõuna-Eestis. Hiljutised arheoloogilised kaevamised Rosma linnusel on näidanud, et see, Otepää ja Tartuga umbes samas suurusjärgus muinaskants pärineb tõenäoliselt alles 13. sajandi esimese veerandi sõdade ajast ega jäänud püsima kuigi kauaks. Asukoht kultuurmaastikul lubab arvata, et Rosma suurlinnuse rajamine polnud mitte kohaliku kogukonna algatus, vaid pigem Otepäält või Tartust lähtunud projekt, mille eesmärk oli kontrollida Pihkvast Tartusse viivat teed. Esile kerkib ka mõte, et muinasmaakondade piirid polnud kivisse raiutud, vaid võisid rahvaarvu kasvades laieneda varasematele ääre- ja tühermaadele.

Raha ja raud

13. sajandi Eesti ei elanud isoleeritult, vaid oli osa laiemast Läänemere-äärsest majandusruumist. Raamatus leiavad kajastamist kaks tolleaegses majanduselus olulist märksõna: raha ja raud.

Ivar Leimus küsib, millal eestlane hakkas raha lugema. Eesti alad liideti 13. sajandil poliitiliselt Saksamaa ja Skandinaaviaga, kus müntide väärtus põhines mitte ainult hõbeda kaalul, vaid ka valitseja autoriteedil. Raha muutus nüüd siinmailgi abstraktsemaks, aga samas ka praktilisemaks – seda kasutati maksude maksmisel, kiriklike teenuste eest tasumiseks ja mõistagi kaubanduses. Oluline on, et juba 13. sajandil hakati münte lööma ka kohapeal. Tallinna, Tartu ja Saaremaa

piiskoppide ja Taani kuninga vermingud olid esimesed ehtsad „Eestis sündinud“ mündid, mis näitasid, et siinsed alad olid saanud osaks Euroopa rahanduskorraldusest. Kui muinasajal raha kaaluti, siis nüüd hakati seda tõepoolest lugema.

Anti Selart küsib omakorda: kui jõukas oli keskaegne Liivimaa? Kõrvutades piiskoppide tulusid muu Läänemere-äärse piirkonnaga selgub, et Riia, Tartu ja Saaremaa piiskoppide sissetulekud olid täiesti võrreldavad Bremeni või Taani piiskoppide sissetulekutega ja mõnel juhul isegi suuremad. Samas seadis Liivimaa rikkusele selge piiri asustuse hõredus, mistõttu tootmise ja maksutulu potentsiaal jäi madalamaks kui Skandinaavias või Lääne-Euroopas.

Kui hõbe sidus meid välismaailmaga, siis raud oli eelkõige kohalik. **Ragnar Saage** näitab, et Eestis osati kohalikust soomaagist rauda sulatada juba sajandeid enne ristiuse tulekut, kuid just 11.–14. sajandil oli rauatootmise kõrgperiood. Ristisõda ei tähendanud sugugi rauatootmise lõppu. Pigem võib osutada järjepidevusele: uued linnad, kindlused, kirikud ja kloostrid pakkusid kohalikele rauasulatajatele ja seppadele ohtralt uusi väljakutseid.

Mihkel Mäesalu lisab siia poliitilise mõõtme. Raud ei olnud pelgalt tooraine talupoegade tööriistade ja sõjameeste relvade jaoks – see oli ka strateegiline ressurss. Rauast sõltus igapäevaelu ja seepärast ei olnud metallurgia lihtsalt käsitöö, vaid poliitilise kontrolli küsimus. Ilma maahärrade kontrollita ei olnud raua sulatamine võimalik ning see tegi metallurgiast keskaegse Liivimaa võimu- ja majandussüsteemi lahutamatu osa.

Selles kogumikus põimuvad inimeste igapäevaelu, võimu ja majanduse lood. Näeme, et 13. sajand Eestis ei ole pelgalt jutustus vallutusest ja vastupanust, vaid rikkalik ja vastuoluline ajajärk. Oli jõukust ja vaesust, kokkuleppeid ja kohandumisi, kohalikku järjepidevust ja väljast tulnud muutusi. Ühiskond oli keeruline, kihistunud ja omavahel seotud võrgustike kaudu, mis ulatusid kaugele üle Läänemere.

Ristisõda ja sellega kaasnenud muutused ei tekitanud siia kui tühjale maale uut korda, vaid muutsid olemasolevat. Kohalik eliit kohanes, raha sai uue tähenduse, keskused püsisid või nihkusid, ristiusk hakkas mõjutama kogu kultuurilist arengut. Seepärast ongi 13. sajand ühtaegu katkestuste ja järjepidevuse aeg – murdepunkt, kust edasi liikus Eesti juba osana kristlikust ja feodaalsest Euroopast.

INIMENE JA ÜHISKOND

Muinasaja lõpu vaimuelust visuaalkultuuri põhjal

Tuuli Kurisoo ja Tõnno Jonuks

Sissejuhatuseks

Eesti muinasaja käsitlemisel on idealiseeritud nägemus eestlaste kõrgest vaimukultuurist valitsenud juba alates Carl Robert Jakobsoni kolmest isamaakõnest, milles 1868. aastal muistne iseseisvusaeg „Eesti rahva valguseajastuks“ kuulutati. Vahepealse ligi pooleteise sajandi jooksul on muutunud nii akadeemiliste uurijate kui ka uurimistulemuste populariseerijate arusaam mineviku kulgemisest ja mineviku kultuuri tähendusest. Samas esindab just muinasaja lõppjärk 11.–13. sajandil, arheoloogia keeles hilisrauaaeg, laia lugejaskonna jaoks muinasaja kuulsusrikast ja hinnatud kvintessentsi. Suuresti sarnast arusaama, mis samuti tugineb ennekõike näidetele muinasaja lõpust, kannavad ka mitmed käsitlused, kus uuritakse eestlaste vaimukultuuri. Vaatleme selles artiklis võimalikke hilisrauaaja vaimukultuuriga seotud visuaalseid allikaid, püüame eristada tinglikke kultuurikandjate rühmi ning arutleme, milliste teemade üle me üldse saame või ei saa spekuloida.

Vaimuelu mõistetakse käesolevas artiklis kui maailmavaadet, mis on seotud usuliste tõekspidamiste, moraalse väärtushinnangute ja neist tuleneva käitumisega. Traditsiooniliselt on vaimuelu uuritud narratiivsete ehk jutustavate allikate põhjal, kuid maailmavaatega seotud käitumisest on säilinud ka materiaalseid jälgi. Need võivad avalduda otsesemalt, näiteks sümbolika kasutamises, või kaudsemalt, näiteks matmis- kommetes või ehituskunstis. Muinasaja lõpusajandite kontekstis on vaimuelu ja maailmavaate keskne küsimus olnud eelkõige kristluse levik

ning see, kuidas kohalikud 13. sajandi alguse ristisõdade taustal uut usku mõistsid. Tegelikult on aga vaimuelu ja maailmavaade märksa laiemad teemad kui religioon ja mütoloogia, hõlmates moraalinorme, sotsiaalseid suhteid ning materiaalses kultuuris väljenduvat esteetikat. Selle kõige taandamine vaid usuvahetuse probleemistikule tähendaks liiga lihtsustatud ja mustvalget lähenemist (ristisõdijad *vs* kohalikud paganad) ja nii on ka alljärgnevalt püütud tähelepanu pöörata arheoloogilise ainese nüansirohkemale käsitlemisele (vt nt Jets 2012; Mägi 2017). On ju muinasaja lõpp rikkalik nii leiumaterjali kui ka arvukate muististe poolest, mis võimaldavad heita pilku toonase eluolu väga erinevatesse tahkudesse. Üha enam võtavad uurijad arvesse, et ühiskond oli keeruline ja koosnes paljudest erinevatest rühmadest, kes üksteist mõjutasid. Lisaks suheldi aktiivselt teiste piirkondadega, olgu siis kontaktide loojateks ja hoidjateks rändavad kaupmehed, meistrid või elukutselised sõjamehed. Suhtlust kaugemate maadega võisid aga toetada ka hoopis uute peresidemete sõlmimisega loodud liitlassuhted.

Arheoloogilises aineses on kõige nähtavamal kohal jõukas eliit, kellest on maha jäänud suur osa pilkupüüdvast materiaalsest kultuurist. Paratamatult teame ülejäänud ühiskonna toimimisest ja sellele iseloomulikust leiumaterjalist märksa vähem. Samas võib arvata, et eliidi elukommetel ja maailmanägemusel oli arvestatav mõju ka teistele inimrühmadele, isegi kui neist ei ole selgelt tuvastatavaid jälgi jäänud. Niisiis võib ka vaid eliidi materiaalselt kultuuri tõlgendades ulatuda laiema ühiskonna maailmavaateni. Mõistagi ei olnud ka eliit ühtne ning erinevused olid sealgi – kaupmehed, pealikud, sõjamehed, nende lähedased jne, kes küll kuulusid eliiti, kuid kelle maailmavaade ja ideoloogia võisid detailides erineda. Lisaks tegevusvaldkondadele erinesid vaimueluga seotud tõekspidamised ning väljundid ilmselt ka soo- ja eapõhiselt.

Viimase kümmekonna aasta jooksul on lisandunud laiem vaade materiaalse kultuuri mõistmiseks läbi visuaalkultuuri vaatenurga. Arheoloogias on selle lähenemise aluseks küll esemeleiud, kuid fookus ei ole üksikutel ja erilistel esemetel või nende ornamendil/kaunistustel, vaid laiemal pildikeelel ning teemadel, mis olid olulised esemete vormis ja ornamendis ning sealtkaudu ka ühiskonnas tervikuna. Nii ei peatuta ainult konkreetsetel esemetüüpidel, et näha, millega inimesed end ehtisid või millised olid sõjameeste mõõganupud. Oluliseks saab hoopis ideede liikumine, nende kohandamine ja väljendamine materiaalses kultuuris (Jets 2013; Kurisoo 2021; Markus 2023). Nii tulebki esmalt küsida: millised olid muinasaja lõpu visuaalkultuuris need teemad, mis võisid kanda sõnumit vaimuelu kohta? Teiseks tuleks aga proovida

mõista konteksti, kus, millal ja kes olid nende ideedega seotud. Neile küsimustele vastamiseks heidame esmalt pilgu muinasaja lõpu visuaalse keelele ja selles toimunud olulisematele arengutele. Lisaks üldisele raamistikule vaatame veidi lähemalt kahte üksikjuhtumit, mis aitavad näitlikustada arheoloogilise materjali tõlgendamise eri tahke ning mõtestada laiemalt vaimueluga seotud aspekte.

Muinasaja lõpu visuaalkultuurist

Muinasaja lõpu visuaalse kultuuri kirjeldamist tuleb alustada esemete ornamendis ja vormis domineerivate stiilide ja teemade kaardistamisega. Ornamendistiilide ja disaini taga olevate ideede tabamine eeldab suuremat üldistust kui üksikute motiivide tasand ning erinevate esemetüüpide – olgu need siis igapäevased või erilisemaks puhuks mõeldud – visuaalset analüüsi. Hiljutine uurimistöö (Kurisoo 2021) näitab, et muinasaja lõpu visuaalses kultuuris joonistuvad välja kolm suuremat ja väljapaistvamat kujundusviiside ringi, milleks on punktidel ja joontel põhineva geomeetrilise ornamendi, loomade-lindude ja muude elukate (ehk zoomorfsete kujundite) ning laiapõhjalise ristsümboolika kasutamine. Palju vähem on visuaalkultuuris kasutatud viiteid taimedele või kindlalt inimkujulistena tõlgendatavaid figuure. Viimased ei olnud ilmselt osa tavapärasest visuaalsest keelest ning nende hulgas saab eristada mõningaid kitsama tähendusväljaga leide, nagu näiteks imporditud Kristus Pantokraatori kujutisega ripatsid. Eraldi rühma näivad moodustavat valdavalt Ranniku-Eestist leitud ratsanikufiguurid, mille puhul on proovitud rakendada mütoloogilisi tõlgendusviise (nt Kiudsoo 2016, 119; Mägi 2017, 87). Keeruline on aga tõlgendada tugevasti stiliseeritud ripatseid, mida uurijate eelistustest lähtuvalt on peetud nii kammi-, kirve- kui ka inimkujuliseks (Kurisoo 2017). Eraldi väärib märkimist taimemotiivide (lilleõied, lehed, väädid jms) tagasihoidlik kasutus: neid leidub esmajoones vähestel naastudel. Mitmel pool naabrite juures, näiteks liivlaste visuaalkultuuris, on taimemotiividel märksa suurem roll ning need olid seal sama laialdaselt levinud nagu ristsümboolika Eesti aladel. Kindlasti on muinasaja lõpu leiumaterjalis ka muid erilisi visuaalse keelega esemeid, mis eespool nimetatud teemade alla ei sobitu. Nende puhul on tegu üksikute leidudega, millel ilmselt oli konkreetne väärtus mõne inimese jaoks või mingis teatud kontekstis. Samas on need harvaesinevad esemed vähem kõnekad, iseloomustamaks laiemat ühiskondlikku ideedemaailma.

Geomeetriline ornament

Joonekestel, ringidel ja punktidel põhinevad mustrid olid Eestis valitsevad läbi muinasaja. Geomeetrilise ornamendi kasutusviise ja kombinatsioone on rohkesti ning vastavaid näiteid leidub kõiksugu funktsioonidega esemete hulgas: sõrmustel, ripatsitel, käe- ja kaelavõrudel, savinõudel, mõõkadel ja nende tuppedel, kirvestel jne (joonis 1). Esemete kuju, materjal ja valmistamistehnikad, aga ka otstarve võisid avaldada mõju selle ornamendistiili valikule ning kasutamiseviisile.

Suurte pindade, näiteks savinõude katmiseks on kasutatud eelkõige erinevaid sirgeid, siksakilisi ning lainelisi jooni (joonis 1: 7), mida oli ilmselt mugav valmistamise ajal savinõule peale kanda, harvem punktikesi ja muid kujundusvõtteid. Käevõrudel esineb rohkem plettornamendiks põimitud joonekesi, täkkeid, ringe ning teisi elemente (joonis 1: 11–12), sest sellist pinda oli meistril lihtsam erinevate motiivide jaoks n-ö lõuendina kasutada. Geomeetrilist ornamenti kasutati ka

Joonis 1. Geomeetrilise ornamendi kasutamise näiteid.
Fotod: Tuuli Kurisoo ja Tõnno Jonuks.

disainielemendina, mis aitas rõhutada esemete piirjooni või mõnda keskset kujundit (nt keskse ristikujutisega rinnalehe äär on palistatud punktiirjoontega, vt joonis 3: 7, 9). Geomeetriliste motiividega võidi edasi anda ka konkreetseid elemente, näiteks noatupekujulistel ripatsitel on punktornamendiga kujutatud tupe küljeneete (joonis 1: 9). Kindlasti ei tasu alahinnata geomeetrilise ornamendi esteetikat, kus näiteks eseme servas olevad kolmnurgad, täkked, punkt-ringid ja muud taolised dekoorielemendid aitavad rõhutada eseme vormi (nt joonis 2: 12–13).¹ Paraku ei ole Eestis geomeetrilisena klassifitseeritava ornamendi kohta seni tehtud detailseid analüüse, mis käsitleksid seda küsimust sügavalt kui mõne üksiku esemetüübi raames. Näiteks on viikingiaegsete käevõrude ornamendis täheldatud regionaalseid levikumustreid (Mägi-Lõugas 1995), mis võiks viidata just selle aspekti olulisusele. Teise näitena võib välja tuua spiraalstruktuurist rõivakaunistused, mida leidub naiste põlledel ja sõbadel. Ka seal saab rääkida geomeetrilise ornamendi mitmekülgsest kasutamisest: domineerivad rombid, siksakid, kolmnurgad, ristid, S-kujulised motiivid jms. Siingi eristuvad selged regionaalseid eripärad ja stiilid (Rammo & Ratas 2015).

Punktikestest ja joonekestest koosnevate geomeetriliste motiivide tõlgendamine on keeruline ning sõltub paljuski uurija motivatsioonist ja valmisolekust lugeda sellest välja rohkemat või vähemat. Tähtendusmaailma küsimuste avamisel võib oma osa olla ornamendi motiivide traditsioonilistel nimetustel, mis rõhutavad kujundite erilisust ja semantilist olulisust. Näiteks seostub nimetus *hundihammasornament* just „paganliku maailmapildiga“. Ette tuleb ka geomeetriliste elementide sidumist taevakehade ja nendest tulenevate tähtendusväljadega, eelkõige viljakusmaagiaga. Geomeetriline motiivistik on aga levinud väga universaalselt erinevates kontekstides ning seetõttu võib selle taga näha erinevaid põhjuseid. Võimalik, et suurt osa geomeetrilisest ornamendist võikski tõlgendada pigem esteetika ja regionaalse identiteedi väljendamise kaudu kui kindlate maailmavaatelistel sõnumitena.

¹ Sama on tähele pandud ka nt mesoliitiliste luu- ja sarvesemete ornamendis, vt Jonuks 2023.

Loomad-linnud ja muud elukad

Zoomorfsete motiivide ja kujutiste osas saab eristada eri stiile ja mõjutusi, mille taga võib näha erinevate ideede manifesteerimist. Hilisrauaaegse loomornamendi üheks taustaks oli ilmselt viikingiaegne skandinaaviapärase loomornament, aga loomakujutised olid levinud Läänemere ümbruses laiemaltki. Kõige silmatorkavamate näidetega on zoomorfsete motiivide esindatud (hõbetatud) odaotste ja mõõgaosade ornamendi põimitud keerukate ja stiliseeritud loomade looklevate kujutisena. Selliste relvadeidude taga on nähtud nii otseseid kultuurikontakte Skandinaaviaga kui ka sõjameheideoloogia rõhutamist (Jets 2013; Mägi 2017). Muinasaja lõpusajanditel saab rääkida eelkõige viikingiaegse Urnesi stiili põhjal edasi arendatud loomakujutistest, mida kasutati pannalde, rihmaotsikute ja rihmakandade dekooris (joonis 2: 3–4). Ka loomornamendiga võõsasid on tõlgendatud samas võtmes viikingiaegse loomornamendiga, kus fookus on sõjapidamisel ja vastava ideoloogia väljendamisel. Skandinaaviapäraseid ja sealsetest stiilidest inspireeritud, kohalike edasiarendustega kaunistatud leide, eelkõige võõsasid, on teada kõige enam põhja- ja läänepoolsest Eestist, millel oli ka oma geograafilise asendi tõttu kõige enam suhtlust Skandinaaviaga. Arvukad esemed, mille puhul on oletatud nende kohapealset valmistamist,

Joonis 2. Zoomorfsete stiilide näiteid.
Fotod: Tuuli Kurisoo ja Tõnno Jonuks.

mist (Creutz 2003; Jets 2012), osutavad aga, et skandinaaviapäraste leidude levik ei pruugi tähistada otsekontakte, sest sarnast visuaalkultuuri jagati nii Läänemere ida- kui ka läänerrannal. Samas Sise-Eestis, kus samuti leidub mõningaid Skandinaavia stiilis esemeid, olid visuaalkultuur ning seetõttu ilmselt ka vaimuelu ja maailmapilt mõnevõrra teistsugused (vt lisaks Valk 2009).

Lisaks Skandinaavia loomornamendile saab mõningate esemete puhul rääkida balti mõjutustest. Erinevalt skandinaaviapärasest keerulisest ja peitepildilaadsest põimstiilist on balti hõimud eelistanud loomornamenti, mis on oma taotluses selgem ning vähem ümbritseva ornamendi sisse peidetud; sealgi on stiliseeritud nii kaugele, et kujutatud looma- või linnuliigi äraarvamine on keerukas (joonis 2: 16–17). Nende leidude tõlgendustes on osutatud nii madudele, lohedale, hobustele kui ka lindudele, ehkki selgeid määravaid tunnuseid tavaliselt napib (Iršenas 2009). Ilmselt teati toonases maailmapildis niigi, kellega tegu ja seetõttu ei olnud vaja loomi kujutada koos nende bioloogiliselt oluliste tunnustega. Stiliseeritud loomapead on kasutusel ehete disainis, näiteks sõlgede ja käevõrude otstes, kuid ka see stiil ei olnud ühtne ja olenevalt meistrist olid mõned loomapead veelgi enam lihtsustatud ja stiliseeritud. Atraktiivseid loomornamendiga leide on küll esitletud publikatsioonides, kuid tegelikult ei ole neid teada arvukalt ja võimalik, et nende kasutamine piirdus mõne kindla sotsiaalse rühmaga.

Eraldi tasub välja tuua siluetsed loomornamenti, mis on peidetud ehteasja või tarbeeseme esmapilgul abstraktsesse disaini (joonis 2: 4–5). Looma-lindu on võimalik näha, kui keskenduda eseme siluutile, kus ilmneb muude elementide taustal looma või linnu pea ja/või keha. Selline stiil on eelkõige levinud läänemeresoome aladel ja kõige ilmekamalt esindatud liivlaste keekandjates. Vastava stiili tähendust inimeste jaoks on keeruline hinnata, kuna Eestist on selliseid leide teada võrdlemisi vähe ja tõlgenduses on esikohal nende soome-ugri seos (Jets 2013, 206–211). Arvukamalt on leide, millel loomade kujutised on lihtsamini tajutavad ega ole peidetud disaini, vaid on kujutatud külgvaates eraldi elemendina – siluetina. Näiteks võib tuua rinnakeede keskplaadid või kammikujulised ripatsid (joonis 2: 9).

Lisaks konkreetsetele stiilidele kohtab zoomorfsed kujutisi ka omaette rühmana, mille keskmes ei ole mitte mingi laiem stiil ja teema, vaid mõne konkreetse looma või linnu kujutis. Kõige enam on selliseid leide ripatsite kategoorias, millest keskendume paarile laiemalt levinud rühmale. Need leiud näitavad visuaalkultuuri laia kasutust ja tõlgendusvõimalusi ka vaimuelu vaates. Nii tasub mainida linnukujulisi ripatseid,

millest Eestis levis kaks põhitüüpi (Kurisoo 2021, 98–100). Neist esimese moodustavad väikesed, matsaka kehaga linnud, kelle nokk on tihti kujutatud avatuna, justkui nad laulaksid (joonis 2: 6). Selliseid figuurikesi on valmistatud nii luust, sarvest kui ka vasesulamist. Eestis on neid reeglina luust/sarvest figuurikesi leitud eelkõige maa lõunaosast, kuid mujal leidub sarnaseid kujakesi ulatuslikul alal Eestist üle Läti ja Loode-Venemaa Ukrainani. Kui meil on selliseid linnufiguure tõlgendatud laululindudena, siis Läti arheoloogid näevad vasesulamist eksemplarides eelkõige tuvisid (Spirgis 2013). Teine Eestis esindatud tüüp on linnusiluetid, kellel on konksjad küünised ja avatud nokk ning tihti on neil pea peal ja lõua all sakid, justkui kukehari ja lott (joonis 2: 10). Kukk või röövlind ongi nende peamine tõlgendus (Spirgis 2013). Kuigi linnukujuliste ripatsite morfoloogia ei viita otseselt veelindudele, on mitmed uurijad neid käsitlenud selles võtmes ja läbi soome-ugri veelinnumütoloogia. Samas oli tuvidel ja kukkedel oma roll kristlikus sümboolikas ning vastavaid seoseid on ka välja pakutud (vt täpsemalt Kurisoo 2021, 101–102).

Omaette rühma moodustavad väikesed neljajalgsete loomade figuurid, millest osa näib meenutavat koeri ja teised pigem hobuseid (joonis 2: 1–2, 7, 11). Kuna kõik seni teadaolevad figuurid kaaluvad 8 grammi või on selle kordajad, siis on tõenäoline, et tegemist on Põhjala kaalusüsteemi örtugi kaaluvihtidega. Ühene kaaluvihhi tõlgendus ei saa aga kehtida kõigi kujukeste kohta – neist osa on olnud ja osa ripub siiani (rinnakee) keti küljes, mis muudab nende kaaluvihina kasutamise ebatõenäoliseks. Figuuride korduvad detailid, nagu püstine pea, avatud koon, kikkis kõrvad, seljale keeratud saba ning rõhutatud peenis, võiks kanda liigist olulisemat zoosemiootilist sõnumit. Konkreetse loomaliigi asemel näib kujukeste visuaalne keel väljendavat agressiivsust ja aktiivsust, mida nende figuurikestega sümboliseeriti ja mis peegeldab juba eespool kirjeldatud sõjaka eliidi maailmapildi tausta (vt lähemalt Jonuks & Kurisoo 2023).

Esile tasub tõsta veel nii esemetel (sõlgedel, käevõrudel, vööosadel) kui ka eraldi ripatsiliigina esinevaid S-kujulisi lookleva kehaga elukaid (joonis 2: 12–15). Selliste loomade pead võivad olla üsna stiliseeritud ja neid on võimalik tõlgendada hobuse või mis tahes muu loomana. Näidete puhul, kus on kujutatud rohkem detaile, viitavad need pigem maole või selle suuremale vennale, lohele. Vaid üksikud uurijad on välja toonud tõlgendusi, mis võiksid olla seotud nende semantilise tähendusega. Nii on mainitud võimalikku seost maa-aluste jõudude, viljakuse või ravimisega, kuid need tõlgendused on tuletatud lähimineviku rahvapärимuse